

# वामन होवाळांच्या कथांतील सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेचे चित्रण

निता श्रीनिवास मुसळे<sup>१</sup>, प्रा.डॉ. संजय केशवराव लाटेलवार<sup>२</sup>

<sup>१</sup>संशोधक, मराठी विभाग, शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजुरा -  
४४२९०५, महाराष्ट्र.

<sup>२</sup>प्राध्यापक, मराठी विभाग, शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजुरा -  
४४२९०५, महाराष्ट्र.

## सारांश

वामन होवाळ हे मराठी दलित कथासाहित्यातील महत्त्वाचे कथाकार असून त्यांच्या कथांमध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक विषमतेचे प्रभावी व वास्तववादी चित्रण आढळते. प्रस्तुत संशोधनात वामन होवाळ यांच्या कथांमधील सामाजिक व आर्थिक विषमतेच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यांच्या कथांमधून ग्रामीण व शहरी दलित जीवनातील संघर्ष, जातीय शोषण, आर्थिक दडपशाही, मानसिक छळ तसेच स्त्रीजीवनातील दुहेरी शोषण यांचे जिवंत चित्रण दिसून येते. ग्रामीण भागातील अस्पृश्यता, सामाजिक बहिष्कार, शिक्षण व मूलभूत सुविधांपासून वंचितता यांचे वास्तव त्यांनी प्रभावीपणे मांडले आहे. शहरी जीवनातही रोजगारातील अस्थिरता, झोपडपट्ट्यांतील दयनीय परिस्थिती, अप्रत्यक्ष जातीय भेदभाव आणि मानसिक ताण यांचे चित्रण त्यांच्या कथांमध्ये आढळते. स्त्री पात्रांच्या माध्यमातून सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्तरांवरील विषमता अधोरेखित करण्यात आली आहे. होवाळ यांनी विनोद, उपहास आणि व्यंग्याचा प्रभावी वापर करून अन्यायकारी सामाजिक व्यवस्थेवर प्रहार केला आहे. त्यांच्या कथा केवळ दलित जीवनाचे दस्तऐवजीकरण करत नाहीत, तर सामाजिक समता, मानवी गरिमा, आत्मसन्मान आणि परिवर्तनाची प्रेरणा देतात. त्यामुळे वामन होवाळ यांचे कथालेखन सामाजिक वास्तवाचे संवेदनशील दर्शन घडविणारे आणि परिवर्तनवादी मूल्यांची जाणीव करून देणारे महत्त्वपूर्ण साहित्य ठरते.

**बीजशब्द:** वामन होवाळ, दलित साहित्य, सामाजिक विषमता, आर्थिक शोषण, मानसिक शोषण, स्त्रीजीवन, सामाजिक परिवर्तन.

## १. प्रस्तावना:

मराठी दलित साहित्य हे भारतीय समाजातील विषमता, शोषण आणि अन्याय यांचे वास्तववादी चित्रण करणारे एक प्रभावी साहित्यिक आंदोलन मानले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांमधून प्रेरणा घेत दलित साहित्याने वंचित समाजाच्या वेदना, संघर्ष, आत्मसन्मान आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या आकांक्षा साहित्याच्या केंद्रस्थानी आणल्या. या साहित्यप्रवाहात वामन होवाळ यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांनी आपल्या कथांमधून दलित, श्रमिक आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या जीवनातील विविध वास्तवांचे प्रभावी चित्रण केले आहे<sup>१</sup>. वामन होवाळ यांच्या कथा सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेच्या अनेक स्तरांना स्पर्श करतात. ग्रामीण भागातील जातीय भेदभाव, अस्पृश्यता, सामाजिक बहिष्कार, श्रमिकांचे आर्थिक शोषण, तसेच शहरी जीवनातील रोजगाराची अस्थिरता, झोपडपट्ट्यांतील दयनीय परिस्थिती आणि अप्रत्यक्ष भेदभाव यांचे वास्तव त्यांच्या कथांमध्ये प्रकर्षाने दिसून येते. त्यांच्या लेखनातून दलित समाजाला भेडसावणाऱ्या समस्यांचे केवळ वर्णन होत नाही, तर त्या समस्यांमागील सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक कारणांचाही शोध घेतला जातो<sup>२</sup>.

होवाळ यांच्या कथांमध्ये स्त्रीजीवनातील दुहेरी शोषण, मानसिक दडपशाही, मानवी गरिमेचा प्रश्न आणि आत्मसन्मानासाठीचा संघर्ष यांनाही महत्त्वाचे स्थान आहे. विशेष म्हणजे त्यांनी विनोद, उपहास आणि व्यंग्य यांसारख्या साहित्यिक साधनांचा वापर करून सामाजिक व्यवस्थेतील विसंगतींवर प्रभावी भाष्य केले आहे. त्यामुळे त्यांचे कथालेखन सामाजिक वास्तवाचे दस्तऐवजीकरण करण्याबरोबरच परिवर्तनवादी विचारांना चालना देणारे ठरते<sup>३</sup>.

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश वामन होवाळ यांच्या कथांमधील सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेचे स्वरूप, त्यामागील कारणे, त्यांचे परिणाम आणि त्यातून व्यक्त होणारी परिवर्तनवादी जाणीव यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे हा आहे<sup>४</sup>. त्यांच्या कथांमधून उलगडणारे दलित जीवनाचे वास्तव समकालीन समाजव्यवस्थेचे सखोल आकलन करण्यास उपयुक्त ठरते.

## २. संशोधन पद्धती, विश्लेषण व चर्चा:

वामन होवाळ हे दलित साहित्यपरंपरेतील महत्त्वाचे कथाकार असून त्यांच्या कथांमध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक विषमतेचे वास्तववादी चित्रण आढळते. दलित, वंचित आणि श्रमिक वर्गाच्या जीवनातील संघर्ष, शोषण व उपेक्षा यांचे त्यांनी अनुभवाधारित स्वरूपात दर्शन घडविले आहे<sup>५-९</sup>. ग्रामीण भागातील जातीय भेदभाव, सार्वजनिक संसाधनांवरील प्रवेशबंदी, कमी मजुरी आणि दारिद्र्य यांसह शहरी जीवनातील अस्थिर रोजगार, झोपडपट्ट्यांतील असुरक्षितता आणि अप्रत्यक्ष भेदभाव यांचे प्रभावी चित्रण त्यांच्या कथांत दिसते<sup>१०</sup>. होवाळांनी आर्थिक शोषणाच्या पिढ्यान्पिढ्या चालणाऱ्या प्रक्रियेचे तसेच कर्जबाजारीपणा, मजुरीतील अन्याय आणि मध्यस्थांच्या शोषणाचे वास्तव उलगडले

आहे. स्त्री-दलितांच्या दुहेरी शोषणालाही त्यांनी विशेष अधोरेखित केले आहे<sup>११</sup>. त्यांच्या कथांमध्ये विनोद, उपहास आणि व्यंग्य यांचा प्रभावी वापर आढळतो. त्यामुळे त्यांचे कथालेखन हे केवळ साहित्यिक अभिव्यक्ती नसून दलित जीवनाचे सामाजिक दस्तऐवजीकरण आणि परिवर्तनवादी जाणीव निर्माण करणारे महत्त्वपूर्ण साधन ठरते<sup>१२</sup>.

## २.१ ग्रामीण दलित जीवनातील विषमता : वास्तव आणि संघर्ष

वामन होवाळ यांच्या कथांमध्ये ग्रामीण दलित जीवनाचे वास्तववादी आणि अनुभवाधिष्ठित चित्रण आढळते. ग्रामीण समाजातील जातिव्यवस्थेवर आधारित सामाजिक संरचनेमुळे दलितांना सतत भेदभाव, उपेक्षा आणि अन्यायाचा सामना करावा लागतो. सार्वजनिक विहिरीवरून पाणी भरण्यास बंदी, देवळात प्रवेश नाकारणे, तसेच सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये दुय्यम वागणूक देणे यांसारख्या घटनांमधून त्यांच्या जीवनातील विषमता स्पष्ट होते<sup>१३</sup>. आर्थिकदृष्ट्याही दलित समाज अत्यंत दुर्बल असून त्यांचे जीवन श्रमांवर अवलंबून असते; मात्र त्यांच्या श्रमाचे योग्य मूल्य मिळत नाही. कमी मजुरी, कर्जबाजारीपणा आणि उच्चवर्णीयांकडून होणारे शोषण यामुळे त्यांचे जीवन संघर्षमय बनते<sup>१४</sup>.

होवाळ यांनी दलितांवरील मानसिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दडपशाहीचे प्रभावी चित्रण केले आहे. सण-समारंभ, ग्रामसभा आणि निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग मर्यादित ठेवला जातो. शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांच्या अभावामुळे त्यांच्या विकासाच्या संधी कमी होतात. शाळांमधील भेदभावामुळे दलित मुलांमध्ये न्यूनगंड आणि शिक्षणाविषयी उदासीनता निर्माण होते<sup>१५</sup>. गावाच्या काठावर असलेल्या दलित वस्त्यांतील अस्वच्छ व असुरक्षित वातावरण त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील समस्यांना अधिक तीव्र करते.

तथापि, होवाळांच्या कथांतील दलित पात्रे केवळ पीडित म्हणून समोर येत नाहीत, तर ती संघर्षशील, जिद्दी आणि आत्मसन्मान जपणारी आहेत. शिक्षण, स्वाभिमान आणि सामाजिक परिवर्तनाची आकांक्षा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातून प्रकट होते. त्यामुळे होवाळ यांचे कथालेखन ग्रामीण दलित जीवनातील विषमता उलगडून दाखवतानाच सामाजिक परिवर्तनाची जाणीव निर्माण करणारे महत्त्वपूर्ण साहित्य ठरते<sup>१६</sup>.

## २.२ शहरातील दलित जीवनातील नव्या प्रकारच्या विषमता

वामन होवाळ यांच्या कथांमध्ये शहरातील दलित जीवनाचे वास्तववादी आणि संवेदनशील चित्रण आढळते. ग्रामीण भागातील जातीय अन्याय आणि आर्थिक मर्यादांपासून मुक्त होण्याच्या आशेने शहरांकडे स्थलांतर करणाऱ्या दलितांना येथे नव्या प्रकारच्या विषमता आणि संघर्षाचा सामना करावा लागतो. शहरांमध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध असल्या तरी दलितांना प्रामुख्याने बांधकाम, हमाली, कारखान्यातील श्रमिक कामे, साफसफाई आणि इतर श्रमप्रधान व्यवसायांमध्येच स्थान मिळते. या नोकऱ्या अस्थिर, कमी वेतनाच्या आणि सुरक्षिततेच्या दृष्टीने जोखमीच्या असल्यामुळे त्यांचे आर्थिक जीवन कायम अनिश्चित राहते<sup>१७</sup>.

होवाळ यांच्या कथांमध्ये झोपडपट्ट्या, चाळी आणि कामगार वस्त्यांतील जीवनाचे वास्तव प्रभावीपणे उभे केले आहे. महागाई, निवासस्थानाची समस्या, स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा अभाव, अस्वच्छ परिसर आणि अपुऱ्या आरोग्यसुविधा यांमुळे शहरी दलितांचे जीवन अधिक संकटग्रस्त बनते. या प्रतिकूल परिस्थितीचा त्यांच्या आरोग्यावर आणि उपजीविकेवर गंभीर परिणाम होतो<sup>१८</sup>.

शहरी जीवनातील भेदभाव ग्रामीण भागाप्रमाणे उघड नसून तो अधिक सूक्ष्म आणि अप्रत्यक्ष स्वरूपात कार्यरत असतो. कार्यस्थळी दलितांना दुय्यम दर्जाच्या कामांमध्येच मर्यादित ठेवले जाते, तर पदोन्नती आणि कौशल्यविकासाच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध होतात. त्यामुळे सामाजिक प्रगतीची प्रक्रिया अडथळांची ठरते<sup>१९</sup>.

मानसिक स्तरावरही नोकरीची अनिश्चितता, वाढती महागाई आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या यांमुळे तणाव वाढतो. होवाळ यांच्या कथांमधून शहरी दलित जीवनातील या गुंतागुंतीच्या विषमता प्रभावीपणे उलगडतात. त्यांचे लेखन सामाजिक असमानतेच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास घडवून आणत दलित जीवनातील नव्या वास्तवांकडे वाचकांचे लक्ष वेधते<sup>२०</sup>.

### २.३ जातीय शोषण आणि सत्ताव्यवस्थेची रचना

वामन होवाळ यांच्या कथांमध्ये जातीय शोषण हे केवळ सामाजिक भेदभावाचे रूप नसून समाजाच्या सर्व स्तरांवर कार्यरत असलेल्या सत्ताव्यवस्थेचा एक अविभाज्य भाग म्हणून चित्रित झाले आहे. त्यांच्या कथांमधून जात ही सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि प्रशासकीय क्षेत्रांमध्ये प्रभावीपणे कार्य करणारी शक्ती असल्याचे दिसून येते<sup>२१</sup>. ग्रामीण भागात दलित वस्त्या गावाच्या बाहेर ठेवणे, पाणी, जमीन, रोजगार आणि धार्मिक स्थळांवरील प्रवेशावर निर्बंध लादणे यांसारख्या माध्यमांतून उच्चवर्णीयांचे वर्चस्व टिकवून ठेवले जाते. त्यामुळे संसाधनांवरील नियंत्रण हे आर्थिक तसेच मानसिक शोषणाचे प्रमुख साधन बनते.

होवाळ यांनी धार्मिक आणि सांस्कृतिक वर्चस्वाचेही प्रभावी चित्रण केले आहे. धार्मिक विधी, सण-समारंभ आणि रूढी यांच्या माध्यमातून दलितांना दुय्यम स्थान दिले जाते. काही कथांमध्ये दलित पात्रांना देवस्थानात प्रवेश नाकारला जाणे किंवा सामाजिक प्रतिष्ठेपासून वंचित ठेवले जाणे यांसारखे प्रसंग दिसतात. यामुळे जातीय श्रेष्ठत्वाची मानसिकता समाजात कशी टिकवून ठेवली जाते, हे स्पष्ट होते.

शहरी जीवनातही ही सत्ताव्यवस्था वेगळ्या स्वरूपात कार्यरत असल्याचे होवाळ दाखवतात. दलितांना श्रमिक स्तरावरील कामांपुरते मर्यादित ठेवून निर्णयप्रक्रियेपासून दूर केले जाते. न्यायव्यवस्था, ग्रामपंचायत, राजकारण आणि प्रशासन यांतील पक्षपातीपणामुळे त्यांना न्याय मिळविणे कठीण ठरते<sup>२२</sup>. खोटे आरोप, धमक्या आणि तक्रारी मागे घेण्यासाठी होणारा दबाव हे शोषणाचे वास्तववादी चित्र त्यांच्या कथांमध्ये दिसते.

तथापि, होवाळ यांच्या कथांतील दलित पात्रे अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करण्याची भूमिका घेतात.

आत्मसन्मान, स्वाभिमान आणि समतेची जाणीव त्यांच्या संघर्षाला बळ देते. त्यामुळे होवाळ यांचे साहित्य जातीय शोषणाच्या रचनेचे विश्लेषण करत सामाजिक परिवर्तन आणि समतेच्या मूल्यांची आवश्यकता अधोरेखित करणारे महत्त्वपूर्ण सामाजिक-राजकीय दस्तऐवज ठरते.

## २.४ आर्थिक शोषण : श्रमिक जीवनाची कोंडी

वामन होवाळ यांच्या कथांमध्ये आर्थिक शोषणाचे वास्तव अत्यंत प्रभावीपणे चित्रित झाले आहे. दलित आणि श्रमिक वर्गाचे जीवन आर्थिक असुरक्षितता, दारिद्र्य आणि शोषणाच्या दुष्टचक्रात अडकलेले असल्याचे त्यांच्या कथांमधून स्पष्ट होते. ग्रामीण भागात जमीनमालकी उच्चवर्णीयांकडे केंद्रीत असल्यामुळे दलितांना मजुरीवर अवलंबून राहावे लागते. मात्र, त्यांच्या श्रमाचे योग्य मूल्य मिळत नाही. कमी मजुरी, वेतनातील विलंब, कर्जाच्या बदल्यात अतिरिक्त काम आणि मालकांकडून होणारे आर्थिक शोषण यांमुळे श्रमिकांचे जीवन सतत संकटात राहते<sup>२३</sup>. शहरात स्थलांतर केल्यानंतरही त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत अपेक्षित सुधारणा होत नाही. बांधकाम, सफाईकाम, कारखान्यातील मजुरी आणि इतर श्रमप्रधान कामांमध्ये दलितांना रोजगार मिळतो; परंतु या नोकऱ्या अस्थिर, कमी वेतनाच्या आणि सुरक्षिततेच्या दृष्टीने धोकादायक असतात. कंत्राटदार व मध्यस्थांकडून वेतन कपात किंवा देयकांमध्ये होणारा विलंब यांमुळे आर्थिक शोषण अधिक तीव्र होते. त्यामुळे शहरातील जीवनही असुरक्षितता आणि संघर्षाने व्यापलेले राहते<sup>२४</sup>.

आर्थिक अस्थिरतेचा परिणाम कुटुंबाच्या जीवनमानावरही होतो. शिक्षण, आरोग्य आणि निवास यांसारख्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यात अडचणी निर्माण होतात. कुटुंबातील एखादा सदस्य आजारी पडल्यास संपूर्ण कुटुंब आर्थिक संकटात सापडते. गरिबीमुळे अनेक मुलांचे शिक्षण अर्धवट राहते, तर काहींना बालकामगार म्हणून काम करावे लागते<sup>२५</sup>.

होवाळ यांनी आर्थिक शोषणामुळे निर्माण होणाऱ्या मानसिक तणावाचेही सूक्ष्म चित्रण केले आहे. असुरक्षितता, भीती आणि न्यूनगंड यांचा अनुभव घेत असतानाही त्यांच्या कथांतील पात्रे स्वाभिमान, कष्टशीलता आणि संघर्षाची वृत्ती जपतात. त्यामुळे होवाळ यांचे कथालेखन केवळ दारिद्र्याचे वर्णन न करता आर्थिक विषमता, श्रमाचे अवमूल्यन आणि सामाजिक-सत्तात्मक शोषणाच्या गुंतागुंतीचे विश्लेषण करणारे महत्त्वपूर्ण साहित्य ठरते.

## २.५ मानसिक शोषण आणि मानवी गरिमेचा प्रश्न

वामन होवाळ यांच्या कथांमध्ये मानसिक शोषण आणि मानवी गरिमेचा प्रश्न अत्यंत प्रभावीपणे मांडला आहे. दलित पात्रांना सामाजिक अपमान, तुच्छता, भीती आणि उपेक्षा यांचा सतत सामना करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांच्या आत्मसन्मानावर आणि मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो. ग्रामीण समाजातील जातीय बंधने आणि न्यूनगंड निर्माण करणारी मानसिकता दलितांच्या आत्मविश्वासाला बाधा आणते<sup>२६</sup>. शहरी जीवनातही चेष्टा, भेदभाव, पदोन्नतीतील अन्याय आणि सामाजिक दुर्लक्ष यांमुळे मानसिक ताण वाढतो. विशेषतः दलित स्त्रियांना स्त्री आणि दलित या दुहेरी ओळखीमुळे अधिक

मानसिक शोषण सहन करावे लागते<sup>२७</sup>. होवाळांच्या कथांमध्ये मानवी गरिमा, सन्मान आणि स्वाभिमान या मूल्यांचे महत्त्व अधोरेखित होते. सामाजिक दडपशाहीमुळे निर्माण झालेल्या भीतीवर मात करून अनेक पात्रे आत्मभान जागृत करतात आणि अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करतात. त्यामुळे होवाळांचे लेखन मानसिक शोषणाचे वास्तव उलगडत असतानाच मानवी प्रतिष्ठा, आत्मसन्मान आणि सामाजिक समतेची आवश्यकता अधोरेखित करणारे महत्त्वपूर्ण साहित्य ठरते<sup>२८</sup>.

## २.६ स्त्रीजीवनातील सामाजिक-आर्थिक विषमता

वामन होवाळ यांच्या कथांमध्ये दलित स्त्रीजीवनाचे वास्तववादी आणि संवेदनशील चित्रण आढळते. त्यांच्या कथांतील स्त्री ही सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक शोषणाला सामोरी जाणारी व्यक्ती म्हणून समोर येते. दलित स्त्रीची स्थिती जात, लिंग आणि आर्थिक दुर्बलता या तिन्ही घटकांमुळे अधिक गुंतागुंतीची बनते. त्यामुळे तिला दुहेरी-तिहेरी विषमता सहन करावी लागते. ग्रामीण जीवनात स्त्रीवर घरकाम, पाणी आणणे, पशुधनाची देखभाल, शेतमजुरी आणि मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी असते. या सर्व श्रमांना आर्थिक मूल्य दिले जात नसल्यामुळे तिचे योगदान दुर्लक्षित राहते. मजुरीच्या कामातही स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी वेतन मिळते. आर्थिक निर्णयांमध्ये त्यांचा सहभाग मर्यादित असल्यामुळे त्यांची आर्थिक स्वायत्तता बाधित होते. शहरी भागात स्त्रियांना रोजगाराच्या काही संधी उपलब्ध होतात; मात्र साफसफाई, घरगुती मदतनीस किंवा कारखान्यातील अस्थिर कामांमध्ये त्यांना अत्यल्प वेतनावर काम करावे लागते. कामाचे असुरक्षित वातावरण, उपेक्षा आणि लैंगिक छळाची भीती यांमुळे त्यांचे जीवन अधिक संघर्षमय बनते<sup>२९</sup>.

होवाळ यांनी स्त्रियांच्या मानसिक शोषणाचेही प्रभावी चित्रण केले आहे. घरगुती हिंसा, अपमानास्पद वागणूक, सामाजिक अवहेलना आणि मतांना दुय्यम स्थान दिल्यामुळे त्यांच्या आत्मसन्मानाला धक्का पोहोचतो. तरीही त्यांच्या कथांतील स्त्रीपात्रे पराभूत होत नाहीत. ती शिक्षण, स्वाभिमान आणि कुटुंबाच्या उन्नतीसाठी सातत्याने संघर्ष करताना दिसतात.

एकूणच, वामन होवाळ यांचे साहित्य दलित स्त्रीजीवनातील सामाजिक-आर्थिक विषमता, श्रमांचे अवमूल्यन आणि मानसिक दडपशाही यांचे प्रभावी चित्रण करते. त्याचबरोबर स्त्रीच्या संघर्षशीलतेचा, स्वाभिमानाचा आणि परिवर्तनक्षमतेचा गौरव करून समता, सन्मान आणि आर्थिक स्वायत्ततेची आवश्यकता अधोरेखित करते. त्यामुळे त्यांचे कथालेखन दलित स्त्रीजीवनाच्या वास्तवाचा महत्त्वपूर्ण सामाजिक दस्तऐवज ठरते.

## २.७ विनोद, उपहास आणि व्यंग्य – शोषणाविरोधातील कलात्मक प्रतिकार

वामन होवाळ यांच्या कथालेखनाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे विनोद, उपहास आणि व्यंग्याचा प्रभावी वापर. दलित जीवनातील सामाजिक भेदभाव, आर्थिक शोषण, दारिद्र्य आणि मानसिक अवमान यांसारख्या गंभीर प्रश्नांवर त्यांनी थेट आक्रोश न करता उपरोधिक शैलीत भाष्य केले आहे. त्यांच्या कथांतील विनोद हा केवळ मनोरंजनासाठी नसून सामाजिक अन्याय आणि ढोंगीपणावर प्रहार

करणारे प्रभावी साहित्यिक साधन आहे. ग्रामीण भागातील मालकांचे दयाभावाचे दिखाऊ वर्तन, उच्चवर्णीयांचे श्रेष्ठत्वाचे प्रदर्शन आणि शहरी व्यवस्थेतील विसंगती यांचे त्यांनी उपहासात्मक चित्रण केले आहे<sup>३०</sup>. होवाळांच्या व्यंग्यात्मक शैलीतून सत्ताधारी वर्गाची कृत्रिम नैतिकता, समाजसेवेच्या नावाखालील ढोंग आणि जातीय मानसिकतेतील विरोधाभास उघड होतात. शहरी कथांमध्ये कारखानदार, कंत्राटदार आणि मध्यस्थांकडून होणाऱ्या श्रमिकांच्या शोषणावरही त्यांनी तीक्ष्ण व्यंग्य केले आहे. त्यांच्या विनोदात कटुता नसून सामाजिक जाणीव जागृत करण्याची ताकद आहे. उपहासाच्या माध्यमातून ते वाचकाला आत्मपरीक्षणासाठी प्रवृत्त करतात. त्यामुळे होवाळ यांची व्यंग्यप्रधान शैली ही केवळ साहित्यिक अभिव्यक्ती नसून सामाजिक विषमतेविरोधातील कलात्मक प्रतिकार आणि परिवर्तनवादी विचारांची प्रभावी अभिव्यक्ती ठरते<sup>३१</sup>.

### निष्कर्ष:

१. वामन होवाळ यांच्या कथांमध्ये दलित समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक वास्तवाचे प्रामाणिक व अनुभवाधिष्ठित चित्रण आढळते.
२. त्यांच्या कथांमधून ग्रामीण आणि शहरी जीवनातील विषमतेची भिन्न रूपे स्पष्ट होतात, परंतु दोन्ही ठिकाणी शोषणाची मूळ कारणे सामाजिक असमानतेतच आढळतात.
३. ग्रामीण समाजातील जातीय भेदभाव, अस्पृश्यता, संसाधनांवरील निर्बंध आणि सामाजिक बहिष्कार यांचे वास्तववादी चित्रण त्यांच्या कथांमध्ये प्रभावीपणे दिसते.
४. शहरी जीवनात रोजगाराची अस्थिरता, झोपडपट्ट्यांतील असुरक्षितता, अप्रत्यक्ष भेदभाव आणि मानसिक तणाव यांमुळे दलितांचे जीवन अधिक गुंतागुंतीचे बनते.
५. जातीय शोषण हे केवळ सामाजिक प्रश्न नसून आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि प्रशासकीय सत्ताव्यवस्थेशी निगडित असल्याचे होवाळांच्या कथांतून स्पष्ट होते.
६. श्रमिकांच्या श्रमाचे अवमूल्यन, कमी मजुरी, कर्जबाजारीपणा आणि आर्थिक असुरक्षितता यांद्वारे आर्थिक शोषणाची साखळी कशी टिकून राहते, याचे प्रभावी विश्लेषण त्यांच्या कथांमध्ये आढळते.
७. मानसिक शोषण, आत्मसन्मानाचा ऱ्हास आणि मानवी गरिमेचा प्रश्न हे त्यांच्या कथांचे महत्त्वपूर्ण आशयसूत्र असून ते दलितांच्या अंतर्मनातील संघर्ष अधोरेखित करतात.
८. दलित स्त्रीजीवनातील सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक विषमता तसेच तिची संघर्षशीलता आणि स्वाभिमान यांचे संवेदनशील चित्रण होवाळांनी केले आहे.
९. विनोद, उपहास आणि व्यंग्य यांच्या माध्यमातून त्यांनी सामाजिक ढोंगीपणा, जातीय श्रेष्ठत्व आणि शोषणकारी व्यवस्थेवर प्रभावी प्रहार केला आहे.
१०. वामन होवाळ यांचे कथालेखन हे केवळ साहित्यिक अभिव्यक्ती नसून सामाजिक परिवर्तन, समता, मानवी प्रतिष्ठा आणि न्यायमूल्यांची जाणीव निर्माण करणारे महत्त्वपूर्ण सामाजिक

दस्तऐवज ठरते.

### संदर्भसूची:

१. दांगळे अर्जुन, दलित साहित्याचा संघर्ष, लोकप्रिय प्रकाशन, मुंबई, १९९५.
२. कांबळे नारायण, दलित साहित्याचा इतिहास, पद्मश्री प्रकाशन, पुणे, २००१.
३. लोखंडे तुकाराम, मराठी दलित कथासाहित्य, श्रेयस प्रकाशन, पुणे, २००९.
४. येळे वामन, दलित कथा : प्रवाह व प्रवाहाचे बदल, कीर्ती प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१४.
५. मोहन लक्ष्मण, दलित संवेदना आणि वास्तव, ग्रंथाली, मुंबई, १९९८.
६. संदीप एस, दलित साहित्यातील जीवनदृष्टी, दिशा प्रकाशन, नागपूर, २०१०.
७. जाधव सुवर्णा, मराठी दलित कथांचे अभ्यास, उज्वल साहित्य मंदिर, पुणे, २०१२.
८. पाटील एम. डी., दलित साहित्य : संवाद आणि समीक्षा, साहित्य प्रसार केंद्र, नाशिक, २०१५.
९. शिंदे वसंत, समकालीन दलित कथा विश्लेषण, सूर्य प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१३.
१०. गौतम तुकाराम, मराठी दलित कथांचा अभ्यास, अटलांटिस पब्लिशर्स, नवी दिल्ली, २०१७.
११. कांबळे यशवंतराव, दलित साहित्य आणि सामाजिक बदल, विवेकानंद प्रकाशन, पुणे, १९९९.
१२. जोशी आनंद, मराठी कथा आणि दलित संवेदना, साहित्य अकादमी, मुंबई, २००२.
१३. कुंभार रवी, वंचितांचा साहित्यिक आवाज, शैलजा प्रकाशन, कोल्हापूर, २०११.
१४. पवार वंदना, दलित स्त्री साहित्य : अनुभव आणि अभिव्यक्ती, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २०१८.
१५. होवाळ वामन, येळकोट (कथासंग्रह), मेहता पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, १९८३.
१६. होवाळ वामनवा, रसदार (कथासंग्रह), नूतन प्रकाशन, पुणे, १९९१.
१७. होवाळ वामन, मजली घर, निर्मल प्रकाशन, नागपूर, १९९८.
१८. सावंत एस. के., वामन होवाळ : जीवन आणि साहित्य, संकल्प प्रकाशन, मुंबई, २०१६.
१९. जावळे उदय, होवाळांच्या कथांतील विनोद आणि उपहास, साहित्य दीप, पुणे, २०१५.
२०. कुलकर्णी प्रफुल्ल, समकालीन मराठी कथाकार, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, २०१०.
२१. बल्लाळ य. शि., वामन होवाळांचा साहित्य अभ्यास, कीर्ती प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१९.
२२. पाटील एम., होवाळ आणि दलित कथनशैली, यश प्रकाशन, नाशिक, २०२०.
२३. पवार अरुण, मराठीतील विनोदी दलित लेखकांचे स्थान, साहित्य सेवा, मुंबई, २०१४.
२४. शिंदे राजेंद्र, वामन होवाळांची कथाशैली, प्रगती प्रकाशन, पुणे, २०१८.
२५. जोशी गुरु, आंबेडकरी चळवळ आणि दलित साहित्य, संवाद प्रकाशन, पुणे, २०१०.

२६. फुले महात्मा ज्योतिराव, गुलामगिरी, सत्यशोधक प्रकाशन, पुणे, २०१० (मूळ आवृत्ती १८७३).
२७. तांबे मधु, आंबेडकरी विचार आणि ग्रामीण समाज, श्रमिक प्रकाशन, नागपूर, २०१३.
२८. सावंत सतीश, जातिभेद आणि आधुनिक समाजव्यवस्था, संकल्प प्रकाशन, मुंबई, २००८.
२९. देशमुख एम., दलित चळवळीतील सांस्कृतिक संघर्ष, प्रबोधनी प्रकाशन, पुणे, २०१६.
३०. गायकवाड नंदा, जात, धर्म आणि भारतीय समाज, विहजन पब्लिशिंग, कोल्हापूर, २०१७.
३१. जगताप मंगल, आंबेडकरी साहित्याचे तत्त्वज्ञान, आरती प्रकाशन, पुणे, २०१४.